

MUNARA: SIMBOL VJERE I MOĆI¹

Jonathan M. Bloom*

Munare su među najizraženijim obilježjima bilo kojeg islamskog grada, te visoke i vitke kule prislonjene uz gradske džamije sa kojih mujezzini pet puta na dan pozivaju vjernike na molitvu. Ustvari, munara je – uz kupolu – jedan od najkarakterističnijih oblika u islamskoj arhitekturi, a glas ezana, poziva na molitvu, jednako je tipičan za Kairo ili Istanbul ili Rijad kao zvuk zvona za Rim. I na Istoku i na Zapadu podjednako, munare su postale svojevrsan simbol islama, pa ih politički karikaturisti koriste kao skraćenicu kojom ukazuju na srednjoistočne ili islamske okolnosti, a autori i izdavači na sličan način koriste riječ kako bi ukazali na muslimanski svijet ili na sam islam.

Biskup Kenneth Cragg je, naprimjer, svoju klasičnu studiju o muslimansko-kršćanskim odnosima naslovio *The Call of the Minaret*. "American Friends of the Middle East" (Američki prijatelji Srednjeg Istoka) izdali su pedesetih godina seriju pamfleta pod nazivom *Minaret*. Postoje periodičnici nazvani *Minaret* ili *The Minaret* ili *Manara* (što je arapski termin) koji izlaze u SAD-u, Pakistanu, Švedskoj i u nekoliko arapskih zemalja, kao i web-portal istoga imena.

Uprkos u novije vrijeme prisutnom obilju nebodera i televizijskih tornjeva, uvis stremeće munare još uvijek daju različit, islamski izgled horizontima gradova od Maroka do Malezije. I, mada su snimci sa traka možda zamijenili, a zvučnici pojačali glas mnogih živih mujezzina, munare su ostale bitni element džamijskog oblikovanja širom svijeta, a arhitekti se iznova

suočavaju sa izazovom da ovu tradicionalnu formu ponovo protumače na nov i različit način.

U novije vrijeme, nakon što su muslimani osnovali svoje zajednice i izgradili bogomolje u evropskim i američkim gradovima, munare se počinju miješati sa tradicionalnim vertikalama zapadnih gradskih krajolika, često sa iznenađujućim rezultatima. U Oxfordu (Engleska), univerzitetskom gradu, čije je snene šiljke opjevao Matthew Arnold u 19. stoljeću, u ljeto 2000. godine došlo je do prave bure kad je egipatski arhitekt Abdel Vahed el-Vakil predložio podizanje desetospratne munare na igralištima historijskog Magdalen Collegea, kao dijela novog islamskog centra. U Fredericku (Maryland), čiji crkveni šiljci, kako je zapisao Oliver Wendell Holmes, daju gradu «poetičan izgled... kao da čarobnjaci i sanjari može bit tu žive», lokalnoj muslimanskoj zajednici je nedavno uskraćena građevinska dozvola za džamiju, mada su nanizani šiljci Fredericka već dugo zaklonjeni kockastim i čoškastim uredskim zgradama.

Nekada se mujezzin, da bi se njegov poziv čuo u vrevi aktivnosti tradicionalnog grada, mogao pouzdati samo u svoje grlo, ali današnji mujezzini se, u neprestanoj saobraćajnoj i industrijskoj buci modernih gradova, ne bi mogli čuti bez pojačala. Van muslimanskog svijeta, općinski propisi o dozvoljenoj buci često ograničavaju glasnost poziva muslimana na molitvu, tako čineći munaru suvišnom – i čineći nužnim pribjegavanje maštovitim zamjenama: u nekim britanskim gradovima sa brojnom muslimanskom populacijom,

* Profesor islamske i azijske umjetnosti na Boston College i autor niza knjiga o islamskoj umjetnosti i arhitekturi

poduzetni muslimani su uveli ezan u elektronsko doba bipanjem (zvučnim signalom – op. prev.) kad nastupi vrijeme namaza na internet web-siteovima i emitirajući tekstualno upozorenje muslimanima vlasnicima mobitela koji se pretplate na tu uslugu.

Upotrebljavale se trenutno za pozivanje vjernika ili ne, munare ostaju moćan simbol islama i ponekad su zato na meti. Za vrijeme strašnog građanskog rata na Kosovu, naprimjer, srpske snage su redovno stavljale eksploziv u munare, ne samo razarajući njih same, već postižući da one padnu na džamije uz koje su sagrađene i i njih sruše. Ovim razaranjem Srbi su nastojali izbrisati ono što su smatrali znakovima stoljetnog osmanskog tlačenja².

Takvi sukobi među rivalskim vizualnim kulturama nisu, nažalost, vijest novijega datuma, mada moderna oružja i eksplozivi nastoje rezultate učiniti dramatičnijim. Nakon što je osmanski sultan Mehmed Drugi Fatih osvojio bizantsku prijestonicu Konstantinopolj, u maju 1453. godine, jedan od njegovih prvih postupaka bio je naređenje da se uz 900 godina staru crkvu Hagia Sophia (Aja Sofija) doda drvena munara, kako bi se označilo njeno pretvaranje u džamiju. Drvena munara je bila privremena, ubrzo je izgrađena od kamena, a dodane su joj i tri nove, radi postizanja sklada. Kako su Mehmed i njegovi nasljednici gradili druge džamije u novoj prijestonici, istanbulski horizonti su bili isprobadani desetinama vitkih, strijelama sličnih munara, koje su otomanskoj prijestonici dale prepoznatljivi izgled i svima davali do znanja da to više nije prijestonica kršćanskog Bizanta, već nova prijestonica islamske imperije.

U međuvremenu, na zapadnom kraju Mediterana, pošto su kršćani ponovo osvojili Iberijsko poluostrvo od muslimana u kasnom srednjem vijeku, pobjednici su velike, od kamena ili cigle građene munare andaluzijskih džamija, pretvorili u crkvene zvonike.

Veličanstvena munara iz 10. stoljeća u Kordobi, nekad ponos muslimanskog grada, zatvorena je u kamenu gradnju kako bi joj se dao kršćanskiji izgled, a na vrhu joj je dodan zvonik i komplet zvona. Turisti se

još uvijek mogu uspinjati na ostatke stare munare, netaknute unutar tornja. Slično tome, almohadskoj džamiji iz 12. stoljeća u Sevilji je dodan zvonik, izrađen između 1558. i 1568. godine, koji je projektirao andaluzijski arhitekt Hernán Ruiz Mlađi. Dok je munara nekad bila okrunjena sa četiri velike ukrašene bronzane lopte, Ruiz je novi zvonik ukrašio ljudskom figurom koja se okreće – alegorijom vjere – i koja služi kao vjetrokaz i po kome je građevina dobila svoje popularno ime, La Giralda.

Iz perspektive historije arhitekture, ove epizode mogu se sagledavati kao runde u drevnoj igri arhitektonskog šilo za ognjilo. Nekih 500 godina ranije, kršćani su u Kordobi IX. stoljeća optužili muslimane za rušenje šiljaka – zvonika – njihovih crkava i uznošenje njihovog proroka sa njihovih kula i maglovitih visina. Kordobski teolog Eulogius se teatralno prisjećao kako je njegov djed morao rukama začepiti uši da bi se zaštitio od mujezzinovog vrištanja.

Nisu samo kršćani imali primjedbe na munare. U nekim vremenima i na nekim mjestima, neki muslimani su vjerovali – a neki još uvijek vjeruju – da munarama nema mjesta u dizajnu džamija. U mnogim dijelovima muslimanskog svijeta – Maleziji, Kašmiru i istočnoj Africi, naprimjer – munare su praktično bile nepoznate do novijeg doba. U XX. stoljeću, međutim, ekspanzija vizualnih komunikacija i putovanja su homogenizirali regionalne arhitektonske stilove u internacionalnu islamsku normu kupola i visokih kula. Jedan ekspert, dr. Muhammad Tajuddin bin-Muhammed Rasdi sa Universiti Teknologi Malaysia, nedavno je čak izjavio da moderni arhitekti i njihovi klijenti koji grade monumentalne džamije sa gizdavim munarama, kupolama i mukarnasima³ ignoriraju Poslanikovo učenje⁴.

Drugi muslimani se mogu ne slagati sa tumačenjem islamske tradicije dr. Rasdija, ali nema sumnje u to da prelijepi ezan potiče iz Poslanikovog vremena, a da je munara zasigurno kasniji izum. U doba pojave islama, Jevreji su vjerne pozivali na molitvu shofarom (ovnovskim rogom), dok su kršćani

upotrebljavali zvono ili drveni gong ili klepetaljku. I, stvarno, zvuk zvona koji donosi povjetarac iz udaljenog samostana je česta slika u predislamskoj i ranoj islamskoj poeziji. U ovome kontekstu, vrlo dobro možemo razumjeti kako je Abdullah ibn-Zejd, jedan od Poslanikovih ashaba, sanjao da neko doziva muslimane na namaz sa džamijskog krova. Nakon što je Poslaniku ispričao san, to je Muhammed, a.s., prepoznao kao ukazanje od Boga i naredio Bilalu, abesinijskom oslobođenom robu i jednom od prvih koji su prihvatili islam: «Popni se, Bilale, i sve pozovi na namaz!» Bilal, poznat po lijepom glasu, učinio je to, tako postavši prvi mujezzin.

Prema islamskoj tradiciji, Bilal i njegovi nasljednici su učili ezan sa visokog ili javnog mjesta, poput ulaza ili krova džamije, uzdignute obližnje građevine ili čak sa gradskih zidina, ali nikad sa visoke kule. Čak se veli da je Ali ibn ebi-Talib, Poslanikov rođak, zet i četvrti halifa, naredio da se sruši visoka mi'dhana (mjesto sa kojeg se učio ezan, današnja munara), jer je njena visina omogućavala mujezzinu da gleda u kuće oko džamije⁵. Poziv na namaz, vjerovao je Ali, ne treba se vršiti ni sa jednog mjesta koje je više od džamijskog krova. Iz istih razloga su u kasnijim godinama slijepci često birani i obučavani za mujezzine, jer oni nisu u stanju nehotice narušiti privatnost tuđih domova.

S obzirom da su munare bile nepoznate u vrijeme Muhammeda, a.s., i desetljećima nakon njegove smrti, kako je došlo do toga da se ova kula identificira kao najistaknutiji arhitektonski simbol islama? I zašto munare poprimaju tako različite oblike – koji se kreću od visokih, olovkama sličnih kula osmanskih džamija, preko višespratnih kula Egipta, do četvrtastih stubova u sjevernoj Africi i Španiji – dok su, u isto vrijeme, drugi dijelovi džamije, poput minbera i mihraba, po formi konzistentni?

U nastojanju da razumiju kako je ova kula zadobila specijalno značenje u islamskim društvima, učenjaci su – sa različitim uspjehom – pokušali munaru povezati sa različitim tradicijama građenja kula u predislamskim kulturama Evroazije. Prije više od stoljeća,

naprimjer, A. J. Butler, britanski historičar Egipta u rimsko doba, spekulirao je, da je višespratni oblik tipičnih kairskih munara iz mamlučkog perioda možda izveden iz aleksandrijskog Pharosa (svjetionika), jednog od čuda drevnog svijeta, koji je – mada odavno srušen – poznat iz opisa drevnih autora kao četvrtast u donjem dijelu, osmougaon u sredini, a cilindričan na vrhu. Butlerov savremenik, njemački historičar arhitekture Herman Thiersch, objavivši detaljnu studiju o historiji Pharosa, elaborirao je ovu teoriju. On je pokazao da je drevni toranj bio prilično očuvan u islamsko doba i mogao inspirirati mamlučke graditelje u Egiptu.

Međutim, čak i Thiersch priznaje da odgovor nije tako jednostavan. Nemaju sve munare tri različita presjeka kao egipatske – neke su u potpunost četvrtaste, a neke cilindrične. Stoga, on sugerira da su četvrtaste munare, poput onih koje se mogu naći u Siriji, sjevernoj Africi i Španiji, proizišle iz crkvenih tornjeva. Ovu njegovu teoriju ojačava opstanak arapskog termina savvma'a, koji se u srednjovjekovnoj sjevernoj Africi i Španiji koristio za munaru. Izvedena iz arapske riječi koja je upotrebljavana za označavanje ćelije kršćanskog isposnika, savvma'a je korijen zastarjele španske riječi zoma, toranj.

Ali, ova teorija ostavlja nerazjašnjenim cilindrične kule. Thiersch je vjerovao da su cilindrične munare, poput onih uobičajenih u Iranu, Afganistanu i centralnoj Aziji, izvedene iz rimskih i bizantskih stubova pobjede – objašnjenje podupire gledanjem da su munare uglavnom podizane kao simboli trijumfa islama nad drugim religijama. Dok je bilo relativno vrlo lahko vidjeti kako su četvrtasti crkveni tornjevi u Siriji mogli dovesti do pojave četvrtastih munara u Siriji, Thiersch nije bio u stanju objasniti kako je – ili zašto – nešto poput Trajanovog stuba u Rimu moglo inspirirati centralnoazijske graditelje da podižu cilindrične munare od cigle! Druga grupa evropskih učenjaka je vidjela porijeklo munare u drevnim nomadskim kulturama centralne Azije i Indije. Austrijski historičar umjetnosti Josef Strzygowsky (1862.-1941.), naprimjer,

poredio je okrugle munare od cigle iz Irana i centralne Azije sa okruglim campanilama⁶ u Italiji i ranim srednjovjekovnim okruglim tornjevima u Irskoj, hipotetizirajući da su svi ovi tornjevi izvedeni iz zajedničkog izvora u narodnoj umjetnosti stepskih nomada u Aziji koji su se doseljavali u zapadnu Evropu u srednjem vijeku. Ernst Diez (1878.-1961.), njegov austrijski kolega i historičar islamske umjetnosti, interpretirao je munare kao ostatke drevne indoarijevske prakse podizanja drvenih stubova koji predstavljaju božanstva.

U nečemu je Diez slijedio stope Jamesa Fergusona, britanskog historičara arhitekture iz XIX. stoljeća, koji je vjerovao da su munare iz indijske islamske arhitekture adaptacije budističkih i džainističkih kula ili stubova pobjede. Po Fergusonu, munare su, zauzvrat, inspirirale Kineze da grade pagode – izuzev spiralnih pagoda, za koje je mislio da su inspirirane zigguratima, stepenastim tornjevima koje su Sumerani i Babilonci podizali u Mesopotamiji od III. milenija prije nove ere!

Drugi eksperti su, opet, mislili da su same munare direktni nasljednici mesopotamskih ziggurata. Mnogi su ukazali na navodnu sličnost Malwiyye, pedeset metara visoke spiralne kule podignute u Samarri u Iraku sredinom IX. stoljeća, sa zigguratom. Međutim, mada postoji stoljećima stara tradicija predstavljanja Babilonske kule, najpoznatijeg ziggurata, kao spiralne kule, moderni arheolozi su utvrdili da je, ustvari, samo nekoliko ziggurata – poput onoga u Horsabadu i možda još jedan u Babilonu – bilo spiralno, a i oni su bili četvrtasti, ne okrugli. Ogromna većina ziggurata su, ustvari, bili četvrtaste stepenaste kule, sa odvojenim odmorištima na pravim uglovima strana, tako da šta god da je inspiriralo Malwiyyu, to nije bio ziggurat uobičajenog tipa.

Muslimani ziggurate općenito, a Babilonsku kulu posebno povezuju sa idolopoklonstvom. Komentatori Kur'ana, naprimjer, razumijevaju 26. ajet XVI. sure u Kur'anu (En-Nahl, Pčele), koji kazuje kako je «Allah iz temelja njihovu građevinu porušio, i krov se na njih srušio»

kao referencu na ogromnu kulu koju je Nimrud sagradio u Babilonu kako bi se popeo na nebo. Ne izgleda baš vjerovatno da bi pobožni muslimani mogli smatrati ziggurat podesnim modelom za bilo kakav dodatak islamskoj vjerskoj građevini. Jasno je da je ta kula (tj. munara) muslimane asociirala na nešto drugo i bilo kakvo objašnjenje porijekla i značenja munare mora početi od traganja za tim asocijacijama.

Prva džamija koja je imala kule je Velika džamija u Damasku, sagrađena u ranom VIII. stoljeću, relativno kratke, četvrtaste kule – neke od njih vidljive i danas – na četiri njena ugla. Te strukture su, međutim, ostale od ranije građevine u vidu zida koji je okruživao rimski hram Jupiteru koji se nekada nalazio na tom mjestu. Historičari ne znaju jesu li i u koju svrhu su služile rimske kule u omejevičko vrijeme, mada je prilično vjerovatno da se mujezzin mogao penjati na njih i sa njihovog vrha pozivati na namaz. Mnogo stoljeća kasnije, dvije od tih kula su dozidane u više kule u mamlučkom stilu, a sagrađena je i nova, treća kula, na sjevernoj strani džamije.

Prva džamija koja je imala namjenski sagrađene kule bila je Poslanikova džamija u Medini, koju je, u ranom VIII. stoljeću, temeljito preuređio omejevički halifa El-Velid, u isto vrijeme u koje je ponovo izgradio džamiju u Damasku. Za razliku od džamije u Damasku, ništa od omejevičke džamije u Medini nije opstalo, ali je, prema historijskim prikazima, i ona imala po kulu na sva četiri ugla. Međutim, medinske kule su bile vitke i visoke gotovo 25 metara. Historijski izvori ih nazivaju manar ili manara, ali ne nagovještavaju kojoj svrsi se očekivalo da služe.

Približno u isto vrijeme, omejevički halifa je naredio da se slične visoke i vitke kule sagrađe na uglovima Velike džamije u Mekki (također, više puta popravljane i renovirane u kasnijim vremenima), ali druge džamije u to doba nisu imale kule. Može se zamisliti da u oba slučaja kule nisu podignute radi pozivanja na namaz – koje se obavljalo i sa drugih džamija – već da bi se označila i proklamirala posebna svetost mjesta koja one ukrašavaju.

Nasuprot tome, za neke rane džamije – mada izvjesno ne sve – znalo se da na krovovima imaju strukture sa kojih je mujezzin učio ezan. Do ovih malih struktura, obično zvanih munare, stražare ili stepeništa, dolazilo se stepeništem izvan džamije, i one podsjećaju na manju verziju minbera, koji se obično nalazi u džamijama u kojima se klanja džuma. Najraniji sačuvani primjer je Velika džamija u mjestu Busra u Siriji, u kojoj uske vanjske stepenice vode na krov džamije. Ovo stepenište može biti identificirano na osnovu fragmenta zapisa (sada se nalazi u Istanbulu) koji se odnosi na izgradnju mi'dhane, godine 720. ili 721.

Muslimani su, stoljećima i u raznim krajevima, nastavili graditi munare u vidu stepeništa, posebno u udaljenim područjima gornjeg Egipta, istočne Afrike, Anadolije i duž zaljevske obale Irana. Egipatski arhitekt Hassan Fathi je, naprimjer, jednu takvu munaru uključio u džamiju koju je u tradicionalnom obliku projektirao u selu Nova Gourna, u blizini Luksora.

Rani muslimani su imali više različitih termina za kulu pridodatu džamiji sa koje se poziva na namaz. Najraširenija riječ, manara, i sa njom povezane manar i minar, niti opisuju moguću funkciju kule, niti njen oblik. Manara, od koje je očito izvedena engleska riječ minaret, jest mjesto ili stvar koja daje svjetlost, svjetionik; manar je oznaka ili znak. Termin savvma'a, kako smo vidjeli, upotrebljavan je u sjevernoj Africi i Španiji. Mi'dhana, mjesto ezana, bio bi najtačniji izraz, ali on nije upućivao na kulu i nije bio zajednički. Naravno, svi ovi termini su postali sinonimi, ali je, izvorno, svaki bio ograničen geografski ili na određenu vrstu kule. Tako je četvrtasta kula u Španiji i sjevernoj Africi nazivana savvma'a, dok je cilindrična kula u Iranu nazivana manar.

Tek u IX. stoljeću, kad su abasijski halife vladali od obala Atlantika do pustinja centralne Azije, kule su konzistentno pridodavane džamijama. Dok su sveta mjesta u Mekki i Medini imala više munara na vanjskim uglovima, abasijske džamije su obično građene

sa samo jednom munarom, lociranom uza zid džamije koji je suprotan mihrabu – niši u zidu prema Mekki koja označava kibli, smjer okretanja u namazu. Možda je najpoznatiji izuzetak abasijske kule velika Malvvijja u Samarri, ali postoji i znatno manja kula istog oblika uz obližnju džamiju u Abu Dulafu.

Historijski izvori ne objašnjavaju tačno zašto su muslimani počeli dodavati po jednu kulu uz džamije u ovo doba, ali dokazi sugeriraju da je jedna munara ukazivala na rastući značaj džamija u kojima se klanja džuma⁷ kao vjerskih institucija i centara uleme, klase vjerskih učenjaka koja se kristalizirala u to vrijeme. Dok je u ranim islamskim vremenima velika visina bila atribut koji se odnosio na kraljevsku moć u palačama koje su nadvisivale susjedne kuće i džamije, od IX. stoljeća se umjesto toga počinje odnositi na vjersku moć. Abasijske palače su mogle biti ogromne, ali su ostajale relativno niske, dok su džamije – ili barem kule uz njih – imale ekskluzivno pravo na visinu. Tako je munara poslužila svrsi na koju ukazuje njeno najpopularnije ime: ne samo mjesto za pozivanje na namaz, uvedena je prvenstveno kao obilježje ili indikator prisustva islama.

Mada su mesopotamijski graditelji podizali spiralne kule poput Malvvijje, njihov model uglavnom nije oponašan drugdje u abasijskoj imperiji. Umjesto toga, graditelji su u svakoj provinciji slijedili modele iz svoje arhitektonske tradicije.

U Kajrevanu u Tunisu, naprimjer, gdje su Veliku džamiju sredinom IX. stoljeća izgradili aglebijski namjesnici Abasija, višespratna kula je sazidana od sitnih kamenih blokova slaganih poput cigle. Masivna osnova se polahko diže, što čini da se zdanje doimlje vrlo čvrstim, što je dizajn koji nije zasnovan na abasijskome modelu, već na rimskom svjetioniku koji je nekada stajao na obližnjoj mediteranskoj obali. Mesopotamijski tip spiralne kule je kopiran samo u Egiptu, konkretno na džamiji koju je podigao Ahmed ibn-Tulu, polunezavisni namjesnik provincije u kasnom IX. stoljeću. Postojeća kamena kula sa spiralnim gornjim dijelom, kasnija je zamjena izvorne, sagrađene

od cigle, koja je također bila spiralna. Savremeni izvori nam, međutim, vele da ezan uglavnom nije učen sa kule, već sa krova višespratnog šadržana u dvorištu džamije, dok je kula korištena u druge svrhe.

Prikaz koji pokazuje da Egipćani nisu smatrali tu kulu sastavnim dijelom džamije dolazi nam od Nasir-i Husravva, perzijskog posjetioca Egipta sredinom XI. stoljeća. On izvještava da su nasljednici Ibn-Tuluna prodali džamiju halifi za 30.000 zlatnika. Kad su, potom, pokušali srušiti kulu, halifa je tražio obrazloženje zašto to čine, jer je on džamiju kupio od njih. Odgovorili su mu da, mada su mu prodali džamiju, u cijenu nije uključena kula. Na kraju je halifa morao za nju platiti još 5.000 dinara. Mada priča donekle podsjeća na one popularne o Džohi⁸, ona nagovještava da su u XI. stoljeću džamija i kula još uvijek smatrane odvojenim strukturama.

Na drugim mjestima, kula je postajala bitno arhitektonsko obilježje džamije. Više od 60 kula koje datiraju između ranog XI. i sredine XIII. stoljeća još stoje u Iranu, centralnoazijskim republikama i Afganistanu, bilo da su prislonjene uz džamije ili odvojene od njih. Općenito je riječ o glatkim cilindrima od cigle sa unutrašnjim spiralnim stepeništem koje vodi do balkona (šerefte), poduprtog vijencem mukarnasa. Vanjski dio je obično pokriven širokim trakama geometrijskih uzoraka razdvojenih uskim trakama i natpisima. Ponekad kule stoje na niskim temeljima, a ponekad su svana dekorirane resicama, izbočinama ili dekorativnim arkadama. Lijep primjer je kula Mas'uda Trećeg, sagrađena u ranom XII. stoljeću u Ghazniju, u današnjem Afganistanu. Preostalo je samo donjih 20 metara, ali je i taj dio veličanstven: ima presjek osmokrake zvijezde; sedam traka ornamentalnih u cigli, ploče od terakote i štuk ukrašavaju njen stub, uključujući i traku sa natpisom koji navodi ime pokrovitelja i njegove titule. Gornji dio kule je pao tek u zemljotresu 1902. godine, nakon osam stoljeća. Ostaje tajna kako su srednjovjekovni graditelji postigli da tako visoka i vitka građevina toliko dugo ostane uspravna u nekim od najtrusnijih područja

svijeta. Smatra se da su možda drvene grede unutar zida od cigle možda davale potrebnu moć rastezanja.

Posebna naklonost prema kulama u tom periodu, kad su Turci Seldžuci bili dominantna politička sila u ovom regionu, može se pripisati široko rasprostranjenom prepoznavanju te forme kao podesnog simbola trijumfa islama. Za patrone sa ograničenim sredstvima, kule su bile znatno jeftinije od gradnje džamija, a ipak su bile znatno vidljivije. Neke kule – koje se danas doimlju kao nezavisne – nekad su bile prislonjene uz džamije sagrađene od ćerpiča kojih više nema, ali izgleda da su neke druge kule bile nezavisne od bilo koje druge građevine i da su služile kao krajputaši i svjetionici po kojima su se upravljali karavani ili, jednostavno, kao obilježje prisustva islama. Najimpresivniji primjerak ovoga drugog tipa je, bez sumnje, munara u Jamu, koja se nalazi u zabačenoj dolini u Afganistanu. Učenjaci su na to mjesto, nekad poznato kao Firuzkuh, koje je služilo kao prijestonica guridske dinastije, doprli tek 1957. godine, i otkriće te trostepene munare od cigle je predstavljalo pravu senzaciju. Visoka oko 65 metara, dekorirana je raznim geometrijskim uzorcima u cigli i štuku.

Graditelji Kutb-Minara, čija je gradnja počela 1199. godine kao munare džamije Kuvvat el-Islam (Moć islama) u Delhiju – prve velike muslimanske građevine u sjevernoj Indiji – bili su nesumnjivo djelomično inspirirani i munarom iz Jama. Visokoj 72,5 metara, Kutb-Minar su trebala desetljeća da bude dovršena i bila je moćan simbol muslimanskog osvojenja sjeverne Indije. Stoljeće kasnije, jedan od haljijskih vladara je pokušao sagrađiti munaru gotovo dva puta većeg obima i visine, ali projekt gotovo nije odmakao od zemlje i samo su ogromni temelji preostali kao svjedočanstvo pretjeranih ambicija graditelja.

U isto vrijeme dok su podizali sve više i više munare, graditelji su shvatili da se one efektno mogu koristiti u parovima za ukrašavanje portala i lukova. Ova ideja se iz Irana brzo raširila na zapad, u Anadoliju, i na

istok, u Afganistan i Indiju. Uistinu, par munara koje oivičavaju portal postale su standard u iranskoj arhitekturi XIV. stoljeća i ostale to kroz naredna stoljeća, dok je jedna munara postala izuzetak. Džamija u mongolskoj prijestonici Sultaniiji, u sjeverozapadnom Iranu, imala je četiri munare, dvije koje su oivičavale portal, a dvije koje su oivičavale prednju fasadu, a sultanova grobnica koja se tu nalazila bila je okrunjena sa osam kula. Tadž Mahal u Agri je okružen sa četiri elegantne munare od bijelog mermera.

U Anadoliji, koja je bila otvorena za muslimansko nastanjanje nakon Bitke kod Malazgirta 1071. godine, prve munare su slijedile iranski model, sa vitkim cilindrom od cigle, ponekad ukrašenim glaziranim pločicama, okruglom šerefom i kupastim krovom. Osmanlije, koji su se raširili iz sjeverozapadne Anadolije u istočnu Evropu, kasnije su razvili ovaj oblik u kamenu, a postojanje više munara je počelo označavati da je džamiju utemeljio neki sultan. Üç Şerefeli džamija (Džamija sa tri šerefe) u Edirni, koju je sagradio sultan Murat Drugi 1438. godine, prva je osmanska džamija koja ne samo da ima više munara već i više šerefa na jednoj munari. Svaka od četiri kamene kule je različito ukrašena, a ona na sjeverozapadnom uglu diže se uvis 67 metara i ima tri šerefe, dajući građevini njeno popularno ime.

Raznolike munare ranih osmanskih džamija odstupaju pred trezvenijim i jednostavnijim tipovima, posebno pod majstorskom rukom Sinana, najvećeg osmanskog arhitekta.

Sinanova džamija, koju je sagradio za sultana Sulejmana Veličanstvenog u Istanbulu (1550.-1556.), ima dva para munara koje uokviruju dvorište: dvije više imaju po 76 metara i svaka po tri šerefe. Sinanova džamija u Edirni, sagrađena za sultana Selima, ima četiri identične munare koje uokviruju kupolu; svaka je visoka više od 70 metara i ima po tri šerefe, do kojih se dolazi spiralnim stepeništem.

Ova serija je dostigla vrhunac u ranom XVII. stoljeću sa Sultan-Ahmedovom (Plavom) džamijom u Istanbulu, čijih šest munara – par sa po dvije šerefe, a četiri sa

po tri šerefe – uokviruju džamiju i dvorište. Turistički vodiči obično kazuju kako je sultan izazvao bijes teologa nadmašujući broj munara u Mekki, ali je ova priča, poput mnogih u vezi sa munarama, čisto kićenje: u Mekki je već nekoliko stoljeća prije toga bilo sedam munara. Graditeljsko umijeće osmanskih arhitekata ne smije se potcijeniti: čak ni razorni zemljotres augusta 1999. godine nije uspio oštetiti velike osmanske munare, iako su mnogo niže moderne građevine srušene ili se pokazale nesigurnim.

Evropski putnici u Osmansko carstvo u XVII. stoljeću su zabilježili da je grupa mujezzina antifonski učila ezan sa više šerefa džamija, ali se povećanje visine i broja munara u osmansko doba ne može objasniti samo pobožnošću. Arhitektima su munare služile za uokvirivanje kupolnih masa džamije; za patrone, one su ostale moćni simbol trijumfa islama – i Osmanskog sultanata. Kako se osmanska dominacija širila oko mediteranskog bazena u Siriji, Arabiji, sjevernoj Africi, Grčkoj i na Balkanu, osmanske munare su postajale uobičajeno obilježje. Tradicionalne četvrtaste munare su nastavile trajati u Maroku, kojim Osmanlije nikad nisu vladali.

Izvan tradicionalnih zemalja islama u mediteranskom bazenu i zapadnoj Aziji, munare su imale raznoliku povijest. U zapadnoj Africi, naprimjer, munare su obično bile zemljane kule neravnih zidova sa drvenim projekcijama poput završetaka greda, dok su duž obale istočne Afrike bile uobičajenije munare u obliku stepeništa. Cilindrični oblik 36 metara visoke munare u Guanzhou (Canton u Kini) pokazuje da je sagrađena po modelu iranskog tipa, ali su drugdje u Kini tradicionalni oblici portala i pagoda adaptirani i upotrijebljeni kao munare. Na Javi, četvrtasta munara u Kudusuu je jedna od najstarijih muslimanskih građevina u regionu. Potičući iz XVI. stoljeća, kula od cigle se razlikuje i po materijalu i po stilu od tradicionalnih džamija građenih od greda i vlakana i pokazuje formalnu i funkcionalnu sličnost sa domaćim hindu kulama-kapijama.

Graditelji džamija posljednjih desetljeća, sa različitim stepenom uspjeha, općenito

pokušavaju pomiriti lokalne tradicije gradnje munare sa pritiskom internacionalnog arhitektonskog modernizma. Džamija Islamic Centre (1957.) u Washingtonu, D.C., naprimjer, ima kamenu munaru, izgrađenu na čeličnom okviru, u stilu mamlučke obnove.

Nasuprot njoj, arhitekt Šerefuddin-džamije (1980.) u Visokom, Bosna i Hercegovina, briljantno je iskoristio puni potencijal modernizma u svojoj cilindričnoj bijeloj munari sa šerefom ukrašenom detaljima zelenih industrijskih cijevi. Četiri vitke i šiljaste futurističke munare Džamije kralja Fejsala (1986.) u Islamabadu građevinu čvrsto ankeriraju za zemlju. Munara Džamije kralja Hasana Drugog u Kazablanki je oda građevinarstvu XX. stoljeća: njena 200 metara visoka munara je čipkasta četvrtasta površina koja u unutrašnjosti skriva brzi lift. Ukrašena širokom trakom raznobojnog tkanja od pločica sačinjenog i reljefno urađenim vrhom, predstavlja moderniziranu reinterpetaciju veličanstvenih kula iz almohadskog perioda, kakve su Kutubija u Marakešu i Giralda u Sevilji. Sa njenog vrha, moćni laserski zrak pokazuje smjer Mekke.

Munara, kako vidimo, jest i manje i više od onoga što se na prvi pogled čini. Mada često i obično korištena kao mjesto sa kojeg se poziva na namaz, ona uopće nije izumljena radi toga.

Danas, kad gradovi postaju bučniji i zakrčeniji, munare se suočavaju sa neizvjesnom sudbinom kao mjesta sa kojih bi se mujezzin mogao čuti.

Ipak, munare se grade i gradit će se, nastavljajući služiti kao šutljivi, ali vizuelno moćni simbol posvudašnjeg prisustva islama.

S engleskog:
Fikret Pašanović

Bilješke:

- ¹ Esej je objavljen u magazinu Saudi Aramco World, mart-april 2002. Zbog konotacija i ugla gledanja, razmišljali smo o ostavljanju termina minaret, ali smo se ipak opredijelili za termin munara koji se češće upotrebljava među Bošnjacima. U autorovim objašnjenjima će se pojavljivati izrazi toranj, kula i sl. koji paraju naše uši, ali rad ipak mora zadržati nešto od autorovog uklona. Bilo bi interesantno napisati rad o tipovima munara u našim krajevima
- ² Autor spominje Kosovo, jer je novijeg datuma, ali je svjestan i Bosne, pa kao ilustraciju prilaže i Bijelu džamiju u Visokom, za koju, međutim, u potpisu fotografije, umjesto oštećena, navodi da je porušena
- ³ Mukarnas – ukras u islamskoj arhitekturi u obliku stalaktita u mihrabima, na vanjskim stranama šerefe i drugim udubljenjima
- ⁴ Kao prilog ovom radu, nudimo i prijevod sa arapskog jezika fetve šejha Kardavija o munari, mihrabu i minberu
- ⁵ Hamza Humo pjeva o griješnom mujezzinu
- ⁶ Campanila – crkveni toranj, naročito onaj odvojen od građevine
- ⁷ U arapskom jeziku se za svaki objekt u kome se obavlja namaz koristi riječ mesdžid (mjesto činjenja sedžde, tj. obavljanja namaza). Kasnije se za glavne džamije u kojima se klanjao i džuma-namaz dodavao atribut el-džami'; onaj koji okuplja ljude (džuma/džumu'a znači okupljanje). Kod nas se termin mesdžid zadržao za objekt bez munare, a džamija je sa munarom
- ⁸ Arapska verzija Nasrudin-hodže

m